

**W. RADLOFF'UN "OPIT SLOVARYA TYURKSKİH NAREÇİY" ADLI
ESERİNDE GEÇEN TATAR TÜRKÇESİNE AİT KELİMELER
ÜZERİNDE GENEL BİR DEĞERLENDİRME***

Mustafa TOKER**

ÖZET

Bu makalede, Radloff'un Opit Slovarya Tyurkskiĥ Nareçiy adlı sözlük denemesinde geçen Tatar Türkçesine ait kelimeler hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Yazıda, Radloff'un hayatı ve çalışmalarından kısaca bahsedilmiş; Opit Slovarya Tyurkskiĥ Nareçiy adlı sözlüğün kuruluş düzeni ve Tatar Türkçesine ait olarak verilen kelimeler hakkında bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Wilhelm Radloff, Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy, Tatar Türkçesi

KEY WORDS

Wilhelm Radloff, Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy, Tatar Turkish

**A GENERAL EVALUATION ON THE TATAR TURKISH WORDS USED IN
W. RADLOFF'S WORK NAMED
"OPIT SLOVARYA TYURKSKİH NAREÇİY"**

ABSTRACT

In this article, we made some evaluations on the Tatar Turkish words used in Radloff's dictionary essay named Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy. Radloff' life and works were mentioned shortly and some evaluations were made about the composition of the dictionary named Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy and the words given as belong to Tatar Turkish.

* Bu makale, Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinatörlüğü tarafından, 2002/038 numara ile desteklenen W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskiĥ Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi adlı Doktora tezinden alınmıştır.

** Arş. Gör.Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Bu çalışmada, W. Radloff'un *Opit Slovarya Tyurkskiĥ Nareçiy* (*Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi*) adlı eserinde geçen kelimelerin genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Sözlükte geçen Tatar Türkçesine ait kelimelerin değerlendirmesine geçmeden önce, Radloff'un hayatı, çalışmaları ve *Opit Slovarya Tyurkskiĥ Nareçiy* adlı eseri hakkında kısa bilgiler vermek istiyoruz.

I. GİRİŞ

A. WILHELM RADLOFF'UN HAYATI VE ÇALIŞMALARI¹

Türklük bilimine ölümsüz eserler armağan etmiş olan Friedrich Wilhelm Radloff (Rusça adı Vasiliy Vasil'yeviç Radlov), 17 Ocak 1837'de Berlin'de dünyaya gelmiştir. Babası, Prusya ordusunda 1813 savaşlarına yedek subay olarak katılmış olan Berlin şehri polis komiseri Wilhelm Radloff'tur. İlk ve orta öğrenimini Berlin'de tamamlayan W. Radloff, 1854 yılında 17 yaşındayken Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesinde yüksek öğrenimine başlamıştır.

Üniversiteye başladıktan sonra felsefe ve ilâhiyat öğrenimi görmek istemesine rağmen, daha sonra fikrini değiştirerek dil bilimi alanında öğrenim görmeye başlamıştır. Eğitiminin büyük bölümünü Berlin'de görmüş; iki dönem Halle'de bulunmuştur. Doktorasını ise Jena'da tamamlamıştır.

Radloff, Berlin'deki öğrenimi esnasında, karşılaştırmalı dil bilgisinin temellerini atmış olan ve İndoerman dillerinin gramerini yazan F. Bopp'un, Çin dili uzmanı ve filozof H. Steinthal'in; Jena'da ise İndoerman dillerinin etimolojik temellerini kuran A. F. Pott'un öğrencisi olmuştur. Bunların yanı sıra doğu dilleri sahası uzmanlarından W. Schott'tan da dersler almıştır.

¹ W. Radloff'un hayatı, eserleri ve çalışmaları hakkında daha geniş bilgi için bk.: Ahmet Temir, *Türkojoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri/Hayati-İlmî Kişiliği-Eserleri*, Ankara 1991; Ahmet Temir, *Sibirya'dan Seçmeler*, Ankara 1954; Ahmet Temir, "Radloff'un Proben <Deneme>leri", *Araştırma*, S. 17, Ankara 1958, s. 6-7; Abdülkadir İnan, "Radloff'un Proben'leri Üzerine Bazı Düzeltmeler", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 3, Ankara 1944, s. 488-496; Osman Fikri Sertkaya, "Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca) Araştırmacısı Olarak Wilhelm Radloff", *Türk Dili*, S. 444, 1988, s. 303-317; Hasan Eren, Wilhelm Radloff ve Türk Dialektleri Sözlüğü", *Türk Dili*, S. 444, 1988, s. 336-354; Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü/ I. Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998; Zeynep Korkmaz, "Friedrich Wilhelm Radloff'un Orta Türkçe Üzerindeki Çalışmaları", *Türk Dili*, S. 444, 1988, s. 318-328; Ahmet Temir, "W. Radloff'un Hayatı (1837-1918)", *Türk Dili*, S. 444, 1988, s. 293-302; Nuri Yüce, "Friedrich Wilhelm Radloff'un Derlemeleri", *Türk Dili*, S. 444, 1988, s. 329-335; Naciye Yıldız, "Wilhelm Radloff; Hayatı, Eserleri, Manas Destanı", *Türk Kültürü*, S. 384, Ankara 1995, s. 13-31; Ahmet Bican Ercilasun, "Wilhelm Radloff ve Türk Bengü Taşları", *Avrasya Etüdleri*, S. 13, Ankara 1998, s. 92-102.

Radloff, özellikle W. Schott'un etkisinde kalarak doğu dilleri sahasına ilgi duymuş; İbranî, Arap, Fars, Türk, Mançu ve Çin dilleri gibi derslere devam etmiştir. Bu sahaya ilgili çalışmalarını sürdüren Radloff, bir yandan da Rusça öğrenmeye başlamıştır. Aslında o, Mançu-Tunguz dilleri üzerinde çalışmayı ve bu alanda uzmanlaşmayı düşünüyordu. Ancak, Rusya'nın Türkistan ve Sibiryadaki yayılmasına bağlı olarak zamanla bu fikrini değiştirmiş; tarihin ve tesa-düflerin ortaya çıkardığı fırsatları takip ederek ölümünden sonra da adından çokça söz ettirecek olan Türkoloji sahasında çalışmaya başlamıştır.

Radloff, 1958'de felsefe doktoru unvanını aldıktan kısa bir süre sonra, Pauline Auguste Fromm'la nişanlandı. Aynı yılın yazında, hocası W. Schott'un tavsiye mektubuyla birlikte Petersburg'un yolunu tuttu. Petersburg'da akademi çevreleri tarafından iyi bir kabul gören Radloff, Mançu-Tunguz dilleri üzerine yapmayı düşündüğü araştırmaları gerçekleştirmek için sefere çıkmasını beklediği heyetin bir türlü yola çıkmaması sebebiyle, geçimini sağlamak için Almanca, İtalyanca ve Lâtinçe dersleri vermeye başladı. Bir yıl kadar süren bu özel ders öğretmenliği esnasında Rusçasını da iyiden iyiye geliştirdi. Üniversitede sınava girerek lise öğretmenliği diploması aldı. L. von Schrenk başkanlığındaki ilmî sefer heyetinin yola çıkma zamanını bekleyen Radloff, bu zamanın gittikçe uzaması sebebiyle Altay bölgesindeki Barnaul şehrinde kurulu olan Madencilik Yüksekokulunda Lâtinçe dersleri vermek üzere Barnaul'a gitme teklifini kabul ederek yol hazırlıklarını tamamlayıp oraya gitti. Radloff, asıl çalışma sahası olan Mançu-Tunguz dilleriyle ilgili araştırmalar yapmak için yola çıkmayı beklerken, 1859 yılında Türk boylarının yaşadığı bir bölgede öğretmen olarak çalışmaya başladı. O zamana kadar bu bölgeler çok fazla bilinmeyen, son derece bâkir bölgelerdi. Radloff'un bu bölgeye gitmeyi kabul etmesinin ana sebeplerinden birisi buydu. Çok geçmeden Almanya'da nişanlanmış olduğu Pauline Auguste Fromm da yanına geldi.

Radloff'un Türkolojiyle ilgili ilk bilimsel çalışmaları Barnaul'a gelmesiyle başlamıştır. Burada 1859'dan 1871'e kadar tam on iki yıl kalan Radloff, kışın öğretmenlik yaparken, yazları Sibiry ve Türkistan bölgelerini gezerek çok miktarda dil, etnografya ve tarih malzemesi toplamıştır. Barnaul'da kaldığı on iki yıllık zaman zarfı içerisinde on kez araştırmalar yapmak için yukarıda sözü edilen bölgelere seyahat etmiştir.

Radloff ilk gezisini 1859'da yapmıştır. Bu gezi araştırma amaçlı bir gezi değildi. Bu gezi esnasında Tomsk valisini ziyarete gelen Altay Türkleri heyetinin başkanından kendisine Altay Türkçesini iyi bilen bir öğretmen göndermesini

rica etti. Bu rica üzerine gönderilen Yakob adlı Altay Türkünden Altay Türkçesini bir yıl içerisinde öğrendi ve 1860'tan sonra başlayacağı bilimsel gezileri için ilk adımını böylece atmış oldu.

1860-1863 yılları arasında çıkmış olduğu yaz gezileri sırasında Altay, Soyon, Kazak-Kırgız, İli ve Abakan Türkleri arasında bulunmuş; onların dilleri ve kültürleriyle ilgili malzemeler toplamıştır. 1860 yılı yazında yapmış olduğu ilk gezisi sırasında, Ulalu misyonerliğinde Teleüt boyundan Çivalkov ile tanışmış ve onun öğretmenliğiyle Teleüt lehçesini de öğrenmiştir.

1864 yılı yazında kendisine araştırmaları için verilecek olan 700 Rublelik ödeneğin yenilenmesi için Petersburg'a gitmesi sebebiyle, o yıl bilimsel gezilerine ara vermek zorunda kalmıştır. Petersburg'da ödenek işini hallettikten sonra kısa bir süreliğine memleketi olan Berlin'e gitmiş; bir müddet dinlendikten sonra, okulun açılmasıyla birlikte yeniden Barnaul'a dönmüştür.

1865-1867 yılları arasında yine Altaylarda ve Batı Sibiryada bulundu. O sıralar Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali de bir hayli ilerlemişti. Bu sayede Türkistan'daki Türk boyları arasında bulunma fırsatı da doğdu. 1868'de Yedisu bölgesine ve Semerkand'a, 1869'da İli nehrinin kuzeyindeki yolu izleyerek Çin sınırındaki bölgelere gitti. 1870 yılı yazında yaptığı son gezisini ise Altaylardan başlamak üzere, Çin hakimiyetindeki Türk bölgelerine yaptı.

Radloff 1871 yılının ilk aylarında Barnaul'dan ayrılarak Petersburg'a doğru yola çıktı. Yol üzerindeki Kazan'a uğrayarak, ünlü Rus misyonerlerinden İl'minskiy'nin evinde birkaç gün misafir oldu. İl'minskiy o sıralarda bölgedeki misyoner okullarının idaresi işini yapıyordu. Radloff'u Kazan eğitim müdürüyle tanıştıran İl'minskiy, onun Barnaul'dan sonra araştırmalarına devam edeceği Kazan durağının da yolunu açmış oluyordu. Kazan eğitim müdürü tarafından yapılan Müslüman Tatar okullarını kurup başına geçmesi teklifini kabul eden Radloff, geri dönmek üzere kısa bir süreliğine Petersburg'a gitti. 1872'de Tatar, Başkurt ve Kazak okulları müfettişi olarak Kazan'a geri döndü. Kazan'da bulunduğu süre içerisinde, hem başında bulunduğu okulların çalışmasını idare etmiş hem de bir memur olarak kendisine verilmiş olan Müslüman Türlerle ilgili olarak merkezî idareyi bilgilendirme görevini sürdürmüştür. Bu hususta merkezî idareye pek çok rapor sunmuş; Rus olmayan unsurların pasifize edilmesi ve Ruslaştırılması yönünde neler yapılması gerektiği hakkında görüş ve tavsiyelerini bildirmiştir.

Radloff, Kazan'da 1872'den 1884'e kadar kalmıştır. Burada bulunduğu zaman zarfı içerisinde, müfettişlik görevinin yanı sıra bilimsel çalışmalarına da devam etmiş; özellikle eğitim alanında pek çok eser vermiştir. Bu dönemde yayınladığı eserlerinden bazıları şunlardır: *Bilik* (Kazan lehçesinde okuma kitabı), *Grammatika Russkogo Yazıka* (Rus Dili Grameri), *Uçebnik Nemetskogo Yazıka* (Almanca ders kitabı), *Proben der Volkslitteratur* adlı eserinin dördüncü bölümü ve *Phonetik der Nördlichen Türk Sprachen*. Ayrıca, yine bu dönemde *aus Sibirien* (Sibirya'dan) adlı eserini de baskıya hazırlamıştır.

Radloff, 1881 yılında Petersburg İlimler Akademisinin Tarih-Filoloji bölümüne aslı üye olarak seçilince, Kazan'daki görevini bırakarak Petersburg'a geldi. Bundan sonra artık kendisini bütünüyle bilimsel araştırmalara verdi. 1859'dan itibaren Barnaul'da ve daha sonra Kazan'daki görevleri esnasında topladığı malzemeyi değerlendirme ve yayına hazırlama işleriyle uğraştı. Bu ilmî faaliyetlerle uğraşırken bir taraftan da yeni geziler düzenleyerek malzemeler toplamaya devam etti. Bu amaçla 1886'da Kırım'ı, 1887'de batı Karayları'nı ziyaret etti. 1891 yılında o zamanlar henüz okunamamış olan Orhun abidelerini incelemek üzere bölgeye gönderilen heyetin başında bulundu. Çeşitli araştırma kuruluşlarında üyelik, başkanlık ve bazı müzelerde müdürlük görevlerini de yine Petersburg'daki yılları esnasında yerine getirmiştir.

Radloff'un Petersburg yılları oldukça verimli bir dönem olmuştur. Barnaul'daki görevi esnasında Türk boylarının ağızlarından derlediği halk mahsullerini *Proben der Volkslitteratur* adlı on ciltlik eserinde yayınlamıştır. Bu eserin ilk dört cildi Barnaul görevi esnasında yayınlanmış idi. Geriye kalan kısımları ise Petersburg yılları esnasında yayınlatabilmiştir. Bu on ciltlik serinin ilk kitabı olan Altay lehçelerinden derlenen halk mahsulleri 1866'da, Abakan lehçelerinden toplanan mahsuller 1868'de, Kırgız (Kazak) lehçesinden toplananlar 1870'te yayınlanmıştır. Baraba, Tobol ve Tümen Tatarlarından toplanan halk mahsullerini 1872'de yayınlayan Radloff, Karakırgız (bugünkü Kırgız Türkleri) lehçesinden toplananları 1885'te, Tarançi lehçesinden toplananları ise 1886'da yayınlamıştır. Bu dizinin Kırım Tatarlarına ait mahsulleri, ancak on yıl sonra 1896'da yayınlanabilmiştir. Geriye kalan bölümleri Radloff derlememiştir. 1899'da çıkan VIII. bölümü İgnac Kunos (Osmanlı lehçesi), 1904'te çıkan X. bölümü V. Moşkov (Gagauz lehçesi) ve 1907'de çıkan IX. bölümü N. F. Katanov (Abakan Tatarları ve Karagaslar) hazırlamıştır.

Radloff'un en kıymetli eserlerinden birisi olan *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy* (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi) adlı eseri, zamanla hacminin art-

masından dolayı ancak 1893'te yayınlanabilmiştir. Bu tarihte birinci cildi yayınlanan eserin ikinci cildi 1899'da, üçüncü cildi 1905'te ve nihayet son cildi de 1911'de yayınlanmıştır. Bu eserle ilgili ayrıntılı bilgi bir sonraki başlıkta verilecektir. Radloff, *Opit Slovarya Tyurkskiĥ Nareĥiy* adlı sözlüğünü birer birer yayınlarken bir yandan da başka çalışmalarla meşgul olmuştur.

Radloff, yalnızca yaşayan Türk lehçeleriyle ilgilenmemiş; eski Türk yadigârlarına da ilgi duymuş ve bunlar üzerinde de çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalardan birisi *Codex Cumanicus*'tur . Radloff bu eserini 1887 yılında *Das Türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus* adıyla yayınlamıştır. Ayrıca, Kutadgu Bilig'in Viyana nüshası üzerinde de çalışmış ve bu eserin tıpkı basımını 1890 yılından başlamak üzere, 1891, 1900 ve 1910 yıllarında olmak üzere dört cilt hâlinde yayınlamak üzere ilim âleminin hizmetine sunmuştur.

Yukarıda da söz edildiği üzere, 1891 yılında Orhun Abidelerini (O zaman henüz kimlere ait oldukları bilinmiyordu.) incelemek ve araştırmaları derinleştirmek üzere ilmî bir heyetin başında abidelerin bulunduğu bölgeye gitmiştir. Elde ettiği veriler ışığında bu esrarengiz taşlar üzerindeki yazıları Çincelerinden yola çıkarak okumaya çalışmış; fakat, Danimarkalı ünlü dil bilgini Vilhelm Thomsen'den önce okumayı başaramamıştır. Ancak, yine de bu alan üzerinde pek çok çalışmaya adını yazdırmıştır. Bu çalışmalarını 1909'dan başlayarak 1912 yılına kadar altı kitap hâlinde *Altürkische Studien* (Eski Türkçe Araştırmaları) adıyla yayınlamıştır.

Radloff'un eski Uygur Türkçesi üzerine yaptığı çalışmalar da dikkat çekicidir. Bu alandaki ilk çalışması 1898'de bir Rus heyetinin başında Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesine yaptığı gezidir. Bu geziden döndükten sonra bu sahada da çalışmalarını yoğunlaştırmış; Kuan-şi-im Pusar, Altun Yaruk gibi eski Uygur yadigârları üzerinde çalışmalar yapmış ve bu çalışmalarını yayınlamıştır.²

Radloff, yalnızca bilimsel araştırmalar yapmamış, geleceğin bilim adamlarının yetişmesini de sağlamıştır. Yetiştirdiği öğrenciler arasında N. F. Katanov, P. M. Melioranskiy, S. E. Malov, A. N. Samayloviç gibi dünyaca ünlü Türkologlar vardır.

Ömrünü Türkolojiye hasretmiş olan Wilhelm Radloff, 12 Mayıs 1918'de Petersburg'da hayata gözlerini yummuştur.

² W. Radloff'un eserlerinin toplu listesi için bk. Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri/Hayati-İlmi Kişiliği-Eserleri*, Ankara 1991, s. 135-166.

B. WILHELM RADLOFF'UN *Opat Slovarya Tyurkskih Nareçiy* ADLI ESERİ

Radloff'un uzun yıllar boyunca sürdürdüğü derleme, inceleme ve araştırmaları sonucunda ortaya çıkardığı *Opat Slovarya Tyurkskih Nareçiy* adlı eşsiz eseri, adından da anlaşılacağı üzere bir sözlük denemesidir. Radloff, bu eserini uzun uğraşlar sonunda dört cilt hâlinde yayınlamıştır. Ünlü sesleri içine alan birinci cildi 1893 yılında yayınlamıştır. Ünsüz seslerin yer aldığı diğer üç cilt ise, sırasıyla 1899, 1905 ve 1911 yıllarında basılmıştır. Tarihlerle dikkat edilecek olursa, birinci cilt hariç, diğer ciltlerin her birisine altışar yıl emek vermiştir. İlk cildi ise, 1864'ten basıldığı ana kadar geçen 29 yılda ancak vücuda getirebilmiştir. Sözlüğün ilk baskısından sonra biri Hollanda'da³ ve biri de Rusya'da⁴ olmak üzere iki ayrı baskısı daha yapılmıştır. Hollanda baskısı 4 cilt, Rusya baskısı ise 8 cildir. Hollanda'da basılan sözlüğün başında Omelyan Pritsak tarafından kaleme alınmış uzun bir ön söz yer almaktadır.

Türkiye'de sözlükten Türkologlar geniş ölçüde yararlanmakla birlikte, üzerinde yapılmış hemen hiçbir çalışma mevcut değildir.⁵ Bu açıdan Doktora tezi olarak hazırladığımız çalışma, her ne kadar sözlüğün bir bölümünü içine

³ W. Radloff, *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, 4 C., s'-Gravenhage 1960.

⁴ V. V. Radlov, *Opat Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, 4 C. (8 kitap; her cilt 2 ayrı kitap hâlinde basılmıştır.), Moskva, 1963.

⁵ Bugüne kadar *Opat Slovarya Tyurkskih Nareçiy*'den de yararlanılarak hazırlanan eserler ve sözlük üzerinde yapılan çalışmalar için bk.: Şakir Ülkütaşır, "XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yazılmış Başlıca Sözlüklerimiz", *Türk Dili Belleten*, S. 12-13, İstanbul 01.01.1948-01.12.1948, s. 45-55; Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri*, Ankara 1991; Ahmet Temir, "Friedrich Wilhelm Radloff'un Hayatı ve Eserleri", *Türk Dili*, S. 444, Ankara 1988, s. 293-302; Hasan Eren, "Wilhelm Radloff ve Türk Dialektleri Sözlüğü", *Türk Dili*, S. 444, 1988, s. 336-354; Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*, 4 C., İstanbul 1927, 1928, 1943, 1945; Ahmet Cevat Emre, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Birinci Kitap, Fonetik*, İstanbul 1949; Abdülkadir İnan, "Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Atraksiyon) Meselesi", *TDAY Bellten 1964*, 2. Baskı, Ankara 1989, s. 67-76; K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, 2 C., (Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas), Ankara 1988; Kâzım Köktekin, "Değişen Türk Dünyasında W. Radloff'un Türk Dialektleri Sözlüğü Denemesi Adlı Eserinin Önemi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. I, Erzurum 1994, s. 70-79; Mehmet Ölmez, "Radloff Sözlüğünün Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?", *VII. Uluslar Arası Türk Dilbilimi Kurultayı*, (yayımlayanlar: K. İmer, N. E. Uzun), Ankara 7-9 Ağustos 1996, s. 365-377.

alıyorsa da, eser üzerinde bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisidir.⁶

Radloff bu eserini hazırlarken, öncelikle sahada yapmış olduğu derlemlerden, Orhun ve Uygur yadigârlarından, Kutadgu Bilig ve Codex Cumanicus gibi eserler ile o zamana kadar yayınlanmış olan diğer lehçe sözlüklerinden yararlanmıştı.

Eser incelendiğinde, Radloff'un görevi gereği bulunduğu bölgelere ait kelimelerin çokluğu hemen dikkati çekmektedir. Sözlükte özellikle Altay, Teleüt ve Kazan Tatarlarına ait kelimelerin yoğun olduğu görülmektedir.

Radloff eserine önce sözlüğü meydana getirişini ve iç düzenini anlattığı *Ön söz* ile başlamıştır. Bu kısımda sözlüğün ortaya çıkış hikâyesini dönem dönem anlatmıştır. 1864'te çalışmasını baskıya hazır hâle getirerek incelemesi için akademi üyesi Schiefner'e verdiğini, Schiefner'in 1867'de sözlüğün harf sırasını değiştirmesi için kendisine geri gönderdiğini ifade ettikten sonra, sözlüğün harf sırasını değiştirirken yeni derlediği kelimeleri de çalışmasına dahil ettiğini ve diğer eserlerden aldığı kelimeleri de bu arada sözlüğe eklediğini belirtmiştir. Bütün bu ekleme ve düzeltmeler hâliyle sözlüğün basımını da geciktirmiştir.

Sözlük, *Ön Söz*'den sonra verilen transkripsiyon alfabesiyle devam eder. Bu kısımda önce ünlüler ve ünsüzler ayrı ayrı gösterilmiş; ardından da ünlülerden başlamak üzere seslerin özellikleri, çıkış noktaları ve ses değerleri örnekler verilerek anlatılmıştır. Transkripsiyon alfabesi mümkün olduğunca ayrıntılı bir şekilde anlatılmaya çalışılmışsa da özellikle bazı ünlülerin ses değerleri hakkında yeterli bilgi verilmemiştir. *i* ve *u*, *ü* seslerinin yalnızca ünlü olarak ses değerleri verilmiş; bu seslerin ünlüden sonra geldiği zaman ses değerinde farklılık oluşup oluşmadığı hususunda bilgi verilmemiştir. Bu hususta söz konusu ünlüler anlatılırken daha ayrıntılı bilgi verileceği için burada tekrarına lüzum görmüyoruz.

Transkripsiyon alfabesinden sonra, eser adları, kişi adları ve lehçelerin karışık olarak verildiği *Kısaltmalar* bölümü yer almaktadır. Eser üzerinde çalışırken bazı kısaltmaların (*Kas. Get.*, *Get. Tat.*, *Get.*, *İd.* gibi) burada verilmediği

⁶ Mustafa Toker, *W. Radloff'un "Opıt Slovarıya Tyurkskiĥ Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi* (Konya 2003). Dr. Ufuk Deniz AŞÇI'nın yapmış olduğu *W. Radloff'un "Opıt Slovarıya Tyurkskiĥ Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Kazak ve Kırgız Lehçelerine Ait Kelimelerin İncelenmesi* (Konya 2003) adlı Doktora tezi de eser üzerinde yapılmış olan en kapsamlı araştırmalardan biridir.

tespit edilmiştir. Bu kısaltmalar, eserin hacimli olmasından dolayı gözden kaçmış olmalıdır.

Kısaltmalar bölümünden sonra sözlük kısmı gelmektedir. Radloff, sözlük kısmında kelimelerin geçtiği yerlerin sayfa numarasını değil, sütun numarasını vermiştir. Bunun sebebini, eserin ön sözünde, aranılan kelimenin kolayca bulunabilmesi ve kullanımın kolaylaştırılması olarak ifade etmiştir.⁷

Her cildin sonunda, ilgili ciltte geçen kelimelerin Arap harfleriyle ve eserde kullanılan çevriyazı ile dizini verilmiştir.

Radloff, sözlüğünün düzenini şu şekilde oluşturmuştur:

İlk önce kelimeler verilmiş; kelime bir fiil ise hemen yanına Almanca verb (fiil) kelimesinin kısaltması olan (v) harfi konulmuştur. Kelime bir isim, sıfat, zarf vb. ise herhangi bir harf konulmamıştır. Kelimelerden hemen sonra, [] içerisinde varsa kelimenin tahlili yapılmış; kök ve ekler arasında yalnızca (+) işareti kullanılmıştır. Kelimenin tahlili verildikten sonra, kelimenin hangi lehçelerde aynı oldukları gösterilmiştir. Varsa, diğer lehçelerdeki farklı şekilleri de ayrıca buraya eklenmiştir. Radloff, Tatar lehçesini Almanca *Kasaner Dialekt*, Rusça *Kazanskoe Nareçije* şeklinde adlandırmış ve *Kas.* kısaltmasını kullanmıştır. Kelimeler kullanıldığı bölgeye göre, Uygur, Arap, İbranî, Ermeni ve Grek alfabesindeki şekilleriyle de gösterilmiştir. Kelime eğer yabancı dillerden alınmışsa, alındığı diller de yine [] içerisinde verilmiştir. Ancak, bazı alıntı kelimelerin hangi dilden alındığı belirtilmemiştir. Bazı kelimelerde, kelimelerin bütün lehçelerde ortak olarak kullanıldığını belirtmek için de Almanca *alle dialect* ibaresi kullanılmıştır.

Bazı kelimeler, herhangi bir karşılık verilmeden (=) işareti konularak benzer olduğu şekle gönderilmiştir. Ancak, bu uygulamada oldukça eksiklikler göze çarpmaktadır. Pek çok defa, gönderildiği kelimenin sözlükte yer almadığı görülmektedir. Bu şekildeki göndermeler [] içerisinde verilmemiş; [] kapatıldıktan sonra (=) işareti konulup gönderildiği kelime yazılmıştır.

Bu bilgiler kaydedildikten sonra alt satıra geçilerek kelimenin önce Rusça, ardından da Almanca karşılığı verilmiştir. Kelimenin farklı lehçelerde farklı anlamları varsa, bu anlamlar numaralandırılarak verilmiş ve () içerisinde ait olduğu lehçe gösterilmiştir. Kelimeyle ilgili olarak verilen örnek cümlelerin ait

⁷ W. Radloff, *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, s. VII.

oldukları lehçeler de yine () içerisinde verilerek karışıklık önlenmiştir. Ancak, bazı örnek cümlelerde bu hususun gözden kaçtığı ve ait olduğu lehçenin belirtilmediği görülmüştür. Örnek cümlelerin lehçeleri belirtildikten sonra, önce Rusça, sonra Almanca olmak üzere çevirileri de verilmiştir. Kimi zaman bu çevirilerin bire bir uyuşmadığı gözlenmektedir.

II. SÖZLÜKTE TATAR TÜRKÇESİNE AİT OLAN KELİMELERDE KULLANILAN ÇEVİRİYAZI

Opıt Slovarya Tyurkskiĥ Nareçiy'de Tatar Türkçesine ait olarak verilmiş olan kelimelerde kullanılan çevriyazı alfabesi ve ses değeri karşılıkları aşağıdaki şekildedir:

A a	A a	Л л	L l
Ω ω	Å å	М м	M m
Б б	B b	Н н	N n
Ц ц	C c	ң	ñ
Ч ч	Ç ç	Ө ө	O o
Д д	D d	Ӗ ӗ	Ö ö
Ä ä	E e	П п	P p
Ω ω	Ĕ ě	Р р	R r
Ě ě ⁸	Ě ě	С с	S s
Ф ф	F f	Ш ш	Ş ş

⁸ Eserde ünlüler verilirken uzun *e* bu şekliyle gösterilmemiş; ünlülerin üzerine (¯) işareti konulduğunda ünlünün uzun olduğu bilgisi verilmiştir. Metinde ise bu şekilde kullanılmıştır.

Г г	Ğ ğ	Т т	Т т
Б б	Ġ ġ	У у	U u
Һ һ	Н н	□ □ ⁹	Ū ū
Х х	Ң ң	Ў ў	Ü ü
Ы ы	І і	Ў ў ¹⁰	Ū ū
І і	І і	В в	V v
! !	! !	W w	W w
Ў ў	Ў ў	Ј ј	Y y
Ў ў	Ў ў ¹¹	З з	Z z
Ж ж	Ј ј		
К к	К к		
К к	Қ қ		

Radloff'un çevriyazısında özellikle ünlülerde, bugünkü Tatar yazı dili ile farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar genelde bugün yazı dilinde gösterilmeyen ses değerlerinden kaynaklanmaktadır. Bunları aşağıda birkaç örneğiyle birlikte veriyoruz:

â ünlüsü

⁹ Eserde ünlüler verilirken uzun *u* bu şekliyle gösterilmemiştir. *bk. dipnot 8.*

¹⁰ Eserde ünlüler verilirken uzun *ü* sesi müstakil olarak verilmemiştir. *bk. dipnot 8.*

¹¹ Uzun *i* sesini ifade etmektedir.

Bu ünlü, aslında bugün de Tatar konuşma dilinde varlığını sürdüren bir sestir. İmlâda gösterilmemekle birlikte, *ķ, ğ, ñ, ħ, m, b, p, n* ünsüzlerinden sonra gelen *a* ünlüsünün yuvarlaklaştığı görülür. Bu yuvarlaklık ilk hecede oldukça fazla hissedilirken, diğer hecelerde yavaş yavaş azalır ve sona erer.¹²

Radloff *â* sesi için Ω işaretini kullanmıştır. Daima, yuvarlak ünlü *o* sesinden sonra gösterilmiştir. Bu kullanımdan Radloff'un yuvarlak *a* sesini dudak uyumundan dolayı verdiğini anlamaktayız. Diğer *a* seslerinde yuvarlaklaşma gösterdiğine rastlanmamaktadır.

Radloff, *â* sesini verirken, *a* ile *o* arası bir ses olduğunu ve İngilizce *all* kelimesindeki *a* gibi çıkarıldığını ifade etmektedir.¹³

Radloff'un *â* sesini kullandığı kelimelerden birkaçını aşağıda veriyoruz:

boğdâ □~(yazı dili) bogday “buğday”, *borlâ~(yazı dili) burla-* “badanalamak”, *bozâu~(yazı dili) bozau* “buzağı”, *yomşâķ~(yazı dili) yomşak* “yumuşak”, *kolâķ~(yazı dili) kolak* “kulak”, *ķorâl~(yazı dili) koral* “silâh; araç gereç”, *oyâ~(yazı dili) oya* “yuva”, *poçmâķ~(yazı dili) poçmak* “köşe”.

Yazı dilinde ise, aşağıdaki kelimelerde ilk hecedeki *a* ünlüsünün yuvarlak olduğu görülür:

mâl “mal”, *bâl* “bal”, *bâla* “çocuk”, *kâl-* “kalmak”, *nârat* “çam ağacı”, *bâgâna* “dik durumda hareket etmeyecek şekilde yerleştirilen kalas; sütun”.

ë ünlüsü

Radloff, bu sesi Ω simgesiyle vermiştir. Bu sesin, *e* ve *ö* arası bir ses olduğunu ve İngilizce *learn* kelimesindeki *ea* sesi gibi söylendiğini ifade etmiştir.¹⁴ Radloff'un verdiği kelimelere baktığımızda, bu sesin devamlı olarak *ö* yuvarlak ünlüsünden sonra geldiğini görmekteyiz. Bu da *â* ünlüsünde olduğu gibi dudak benzeşmesinden dolayı verilmiş bir *e* sesi olduğunu göstermektedir. Dilbilgisi kitaplarında dudak benzeşmeleri bölümünde bu husustan söz edilme-

¹² F. S. Safiyullina, M. Z. Zekiyev, *Hezîrgi Tatar Edebi Tili*, Kazan 1994, s. 164.

¹³ W. Radloff, *Opit Slovarya Tyurkskiĥ Nareçiy*, s. X.

¹⁴ W. Radloff, *age.*, s. X.

mektedir. Bunun sebebi, yuvarlaklaşmanın yok denecek kadar az olması olabilir. Aşağıda *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*'de geçen bazı kelimeler örnek olarak verilmiştir:

ö□rën~(yazı dili) öyren- "öğrenmek", *ö□lën~(yazı dili) öylen-* "evlenmek", *öşën~(yazı dili) öşen-* "hâlsiz düşmek, gücünü kaybetmek", *östël~(yazı dili) östel* "masa", *mögözlën~(yazı dili) mögözlen-* "boynuzu çıkmak, boynuzlanmak", *körë~(yazı dili) köre-* "kürümek", *köpçëk~(yazı dili) köpçek* "tekerlek".

ē ünlüsü

Radloff, ünlülerin üzerine (¯) işaretinin konulmasıyla uzun ünlülerin gösterildiğini ifade etmiş, müstakil olarak *ē* ünlüsü hakkında bir şey söylememiştir. Uzun *e* sesinin (*ē*) Tatar Türkçesine ait olmak üzere verilen bazı alınma kelimelerde kullanıldığı görülmektedir. Yazı dilinde yaygın bir kullanımı olmayan bu *ē* sesinin alınma kelimelerde kelime başı *h* sesinin düşmesi sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yazı dilinde *ē* ünlüsü müstakil bir işaretle gösterilmez. Bütün *e* seslerini göstermek üzere *e* harfi kullanılmaktadır. Aşağıda eserde geçen *ē* ile yazılmış kelimelerden örnekler verilmiş ve bunların bugün yazı dilindeki telâffuzları parantez içerisinde gösterilmiştir:

ēkiyet (ekiyet) (< Ar. **خ²UJO**) "hikâye, masal", *ēlīgī (ēlīgī)* (< Ar. **v¹UO** + gī) "şu anda bulunan, şu anda; şu, sözü edilen", *ēlī (ēlī)* (< Ar. **v¹UO**) "şimdi, şu anda; şu ana kadar, şimdiye kadar; henüz".

i ünlüsü

Radloff *i* sesi hakkında, **★*◆**** ve **★◆*□★** kelimelerindeki Rusça *i* sesinin tamamen aynı olduğunu ve Volga lehçelerinin ilk hecelerinde **◆**□** kelimesindeki *i* sesinden daha enerjik söylendiğini belirtmektedir.¹⁵ *i* harfinin hece sonunda yarım ünlü □ sesini verdiği hususunda herhangi bir bilgi vermemiştir. (Bu hususta geniş bilgi için bk. □ *yarı ünlüsü* başlığı). Radloff, bugün Tatar yazı dilinde uzunluğu gösterilmeyen *i* sesini *ī* simgesiyle karşılamıştır.

¹⁵ W. Radloff, *age.*, s. XI.

Bu ses hususunda da Almanca *lieben* kelimesindeki *ie* sesinde olduğu gibi *i* harfinin uzatılması suretiyle söylendiğini ifade etmektedir.¹⁶

i ünlüsü alınma kelimeler dışında, Türkçe kelimelerin ilk hecesinde ve son hecesinde görülmektedir. İlk hecede görülen *i* sesi kısa veya uzun, son hecedeki *i* sesi ise *-ey* hecesinin diftonglaşmasından dolayı uzundur. İlk hecede uzun olarak karşımıza çıkan uzun *i* sesi, *i* sesinin arkasından gelen *y* sesini bünyesine almasından kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, *y* sesinin *i* ünlüsü bünyesinde erimesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Aşağıda bu gibi kelimelerin yazı dilinde yazılışı ve söylenişi gösterilmiştir:

ine (*īne*)¹⁷ “iğne”, *ki-* (*kī-*) “giymek”, *sirek* (*sīrek*) “seyrek, sık olmayan”.

Kelime sonunda görülen uzun *i* sesi ise, eklendiği kelimeye sevgi ifadesi katan *-y* veya şimdiki zaman ifade eden ve aslen bir zarf-fiil eki olan *-y* ekinin önündeki ünlünün bünyesinde erimesi ve ünlünün daralmasıyla ortaya çıkmış bir sestir:

ebey~ebiy~ebī (*imlâda ebi*) “ebe, nine”, *etey~etiy~etī* (*imlâda eti*) “baba”, *eney~eniy~enī* (*imlâda eni*) “anne”, *kilmey~kilmiy~kilmī* (*imlâda kilmī*) “gelmiyor”, *barmay~barmıy~barmī* (*imlâda barmi*) “varmıyor, gitmiyor”, *başlay~başlıy~başlī* (*imlâda başli*) “başlıyor” gibi.

Aşağıdaki kelimelerde *i* sesi kısadır:

iğın “ekin”, *ige-* “eğelemek”, *iden* “döşeme, taban”, *iğz* “ikiz”, *ikmek* “ikmek”, *illī* “elli sayısı, elli”, *im-* “emmek”, *imçek* “meme”, *imen* “meşe ağacı”, *iñse* “ense”, *irīn* “dudak”, *irkek* “erkek”.

İ ünlüsü

Radloff, bu sesin Volga (İdil) lehçelerindeki kelimelerin ilk hecelerinde bulunduğunu ve çok belirsiz bir ses olduğunu, İngilizce *before* kelimesindeki ilk *e* sesi gibi dudakların hafif boğumlanması neticesinde çıkarıldığını belirtmektedir.¹⁸

¹⁶ W. Radloff, *age.*, s. XI.

¹⁷ Bu kelime, *īne* şeklinde kısa *i* (ī) sesiyle de kullanılmaktadır.

¹⁸ W. Radloff, *age.*, s. XII.

Radloff'un yukarıdaki ifadesinden, bu sesin bugün Tatar Türkçesi yazı dilinde yalnızca kelime başında gördüğümüz \square sesini karşıladığı anlaşılmaktadır. Bu ses, kelime ortasında *e* harfiyle gösterilen *ĩ* sesinin kelime başında kullanılan şeklidir. *e* harfi kelime başında *yĩ* sesini verdiği için, bu sesi kelime başında karşılamak için yeni bir harfe ihtiyaç duyulmuş (Belki de bir Rus siyaseti olarak özellikle alfabeye sokulmuş) ve bu ihtiyacı karşılamak için de bu harf, Rus alfabesinden Tatar Alfabesine hediye edilmiştir(!).

ĩ ünlüsünün *ĩ* sesiyle aynı ses değerine sahip olduğu, hem sözlükte birbirinin yerlerine kullanılmalarından, hem de yazı dilinde Radloff'taki *ĩ* ve *ĩ* seslerinin tek bir sesle, yani *e* (*ĩ*) sesiyle karşılanmasından anlaşılmaktadır.

Aşağıda, Radloff'un *ĩ* sesiyle verdiği bazı kelimelerin yazı dilindeki durumları gösterilmiştir:

Radloff	Yazı dili	çevriyazı	anlam
ĩnĩ	\square *人	ĩnĩ	"küçük erkek kardeş"
ĩrĩ-	\square *人-	ĩrĩ-	"erimek"
bĩlen	*人*.*	bĩlen	"ile"
ĩrle-	\square *.*■	ĩrle-	"eğirmek"
kĩşĩ	★人*人	kĩşĩ	"kĩşĩ, insan"

ĩ ünlüsü¹⁹

Ön damakta meydana gelen bu sesin oluşumu esnasında, dil alt ve üst damağa paralel hâle gelir ve hafifçe öne doğru gider. Dilin ağız boşluğunda herhangi bir yere teması olmaz. *ı* ile *i* arasında kısa söylenen bir sestir.

¹⁹ Radloff bu sesi *ĩ* simgesiyle göstermiştir. Bugün Türk dili bilim çevrelerince yaygın olarak *é* simgesi kullanılmakla birlikte, bu ses için *ĩ* simgesinin kullanılmasının daha uygun olacağını düşünüyoruz. Çünkü, *é* simgesinin kullanımı sesin okunmasında yanlışlara sebebiyet vermektedir. Bu sesin *e*'ye yakın bir ses olduğu düşünülmekte ve *e*'ye yakın telâffuz edilmektedir. *ĩ* simgesinin kullanılması *i*'ye yakın bir telâffuz oluşturacağından bu ses tam çıkarılamasa bile *i* gibi okunacak; böylece de *e*'ye yakın telâffuz edilerek kelimenin hem Tatar Türkçesi hem de Türkiye Türkçesi telâffuzundan uzaklaşması önlenecektir.

	<i>e</i> 'li telâffuz	<i>i</i> 'li telâffuz	TT. Durumu
★人*人 kĩrpi	kerpe	kirpi	kirpi
\square *人■ ĩrĩ-	ere-	iri-	eri-
★人* kĩr	ker	kir	kir
人 bĩr	ber	bir	bir
★人*人 kĩşĩ	keşe	kĩşĩ	kĩşĩ

Radloff bu ses hakkında özel olarak bir şey söylemez. Bunun yerine, ünlülerin üzerine konulan (~) işaretinin ünlüleri kısa okuttuğunu ifade eder. Bu ses, eserde kelime başında hiç kullanılmamış; bu sesi karşılamak üzere daima *i* sesi kullanılmıştır. *i* sesinde de ifade ettiğimiz gibi bu ses, bugün yazı dilinde kelime içinde *e* harfiyle kelime başında ise *ı* harfiyle gösterilen sestir. Aşağıda bu sesle ilgili örnek kelimeler verilmiştir:

İsirik~(yazı dili) *isirik* “sarhoş”, *iriştir*~(yazı dili) *iriştir* “eriştirmek, ulaştırmak”, *iltir*~(yazı dili) *iltir* “kuzu derisi”, *eşekilik*~(yazı dili) *eşekilik* “kötülük, çirkinlik”, *neziklik*~(yazı dili) *neziklik* “incelik, zariflik”, *pişir*~(yazı dili) *pişir* “pişirmek”, *sigizinci*~(yazı dili) *sigizinci* “sekizinci”.

u ünlüsü

Radloff *u* sesi hakkında, Rusça *★*★, ★★*□ kelimelerindeki vurgulu *u*'ya benzediğini ve Volga lehçelerinin ilk hecelerinde daha enerjik söylendiğini ifade etmektedir.²⁰ *u* sesi arka damakta oluşan dar-yuvarlak bir sestir. Oluşumu esnasında dudaklar *o* ünlüsüne göre daha fazla boğumlanır ve biraz daha öne doğru uzar. Bu ses Türkçe kelimelerde ilk hece dışında görülmez.

kuzgalağ “kuzukulağı”, *kuzgal* “hareket etmek, kımıldamak”, *kuyan* “tavşan”, *suğış* “dövüşmek, savaşmak”, *suğır* “kör”, *sul* “sol”, *tuğız* “dokuz”, *tukran* “ağaçkakan”, *tufrağ* “toprak”, *uyna* “oyynamak”, *uyat* “uyandırmak”, *uz* “geçmek”, *utır* “oturmak”, *utin* “odun”, *urtak* “ortak”, *urman* “orman”.

Hece sonunda, fiilden isim yapma eki olan *-uw* ekinin diftonglaşması neticesinde ortaya çıkan uzun *u* (*ū*) sesinin kullanıldığı da görülür. Bu ses, bugün Tatar Türkçesi imlâsında gösterilmez. Hece içi *u* ünlüsüyle aynı şekilde gösterilir. Ancak, söyleyişte uzunluk açık şekilde sezilir. Bugün Türkiye'deki bazı bilim adamlarının bu sesi *-uv* şeklinde gösterdikleri de görülmektedir.²¹ Fakat, bu ekin *-w*' si artık tamamen diftonglaşmış ve farkedilmez hâle gelmiştir. *-w* sesi, ancak ünlüyle biten fiillerden sonra ortaya çıkmaktadır.

²⁰ W. Radloff, *age.*, s. XII.

²¹ Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara 1998, s. 4.

baru (< *barū* < *baruw*) "varma, gitme", *kalu* (< *kalū* < *kaluw*) "kalma", *atu* (< *atū* < *atuw*) "atma", *başlau* (*başlaw*) "başlama", *barmaw* (*barmaw*) "varmama, gitmeme".

Bugün Tatar imlâsında, "Türkçede iki ünlü yan yana bulunmaz." kuralına aykırı olarak, imlâda bu *u* sesinden sonra 3. teklik şahıs iyelik ekinin doğrudan eklendiğini görmekteyiz. Ancak, bu yapıda söyleyişte diftonglaşmış *w* sesinin ortaya çıktığı görülür. Bu durum çalıştığımız eserde açık olarak bazı kullanımlarda görülmektedir:

küterme satuwı "seyyar ticaret, seyyar satıcılık" (*bk. küterme* maddesi, II/1483), *açūwı kabardı* "kızdı" (*bk. kabar-* maddesi, II/440), *Raḥmat siña miniñ niğituwıña!* "Beni iyileştirdiğin için çok teşekkür ederim!" (*bk. niğitū* maddesi, III/697).

Araştırmacı, ayrıca *ū* sesini de kullanmıştır. Uzun *u* (*ū*) sesinin Rusçada kullanılmadığını söyleyerek, bu sesin Almanca *tuch*, *buch* kelimelerinde olduğu gibi çıkarıldığını ifade etmektedir.²² Üzerinde çalıştığımız eserde bol miktarda uzun *u* örneğine rastlanmaktadır:

kaçū~(yazı dili) kaçu "kaçma, kaçış" (II/340), *açū~(yazı dili) açu* (< *ET. açığ*) "acı, ekşi" (I/511), *ayū~(yazı dili) ayu* (< *ET. ayığ*) "ayı" (I/223), *batū~(yazı dili) batu* "batma, batış" (IV/1514), *oçū~(yazı dili) oçu* "uçma, uçuş" (I/1327), *satū~(yazı dili) satu* "satma, satış" (IV/380).

ü ünlüsü

Büyük Türkolog, ön damakta oluşan *ü* sesi hakkında, ince *u* sesine karşılık gelen yumuşak bir ses olduğunu ve bu sesin Rusçada bulunmadığını ifade eder. Araştırmacı, bu sesin Almanca *küche* kelimesindeki *ü* sesinin hemen hemen aynı olduğunu ve Volga lehçelerinde daha enerjik söylendiğini belirttikten sonra, Fransızcadaki *ü* sesine daha çok benzediğini kaydetmektedir.²³

Radloff, ayrıca uzun *ū* (*ū*) sesinden de söz etmiştir. Bu ses hakkında, "Uzun *ū* (*ū*) Almanca *bücher*, *tücher* kelimelerindeki *ü* sesi gibi çıkarılır."²⁴

²² W. Radloff, *age*, s. XII.

²³ W. Radloff, *age*, s. XII.

²⁴ W. Radloff, *age*, s. XII.

demektedir. Araştırmamıza konu olan eserde bol miktarda uzun *ü* örneğine rastlanmaktadır. Aşağıya birkaç tanesini alıyoruz:

söyǖ~(yazı dili) söyü “sevme, sevgi” (IV/596), *şışǖ~(yazı dili) şışü* “şış-me, kabarma” (IV/1094), *tığǖç~(yazı dili) tığüç* “dikici, terzi” (III/1411), *üzgerǖ~(yazı dili) üzgerü* “değişim, değişme” (I/1901).

Tatar Türkçesinde *ü* sesi, Türkçe kelimelerde ilk hece dışında görülmez. Ancak, *u* sesinde olduğu gibi hece sonunda fiilden isim yapma eki olan *-üw* ekinin diftonglaşması neticesinde ortaya çıkan uzun *ü* (*ǖ*) sesinin kullanıldığını görmekteyiz. Bu ses de bugünkü Tatar Türkçesi imlâsında gösterilmez; her ikisi için tek bir harf kullanılır. Ancak, söyleyişte uzunluk açık şekilde hissedilir:

tüle- “ödemek”, *tügerək* “yuvarlak”, *tüzümlü* “sabırlı”, *übiş-* “öpüşmek”, *ügüt* “öğüt”, *üksüz* “öksüz, yetim”, *ülen* “ot”, *üpkele-* “öfkelenmek, kızmak”, *üstür-* “büyütmek”, *birü* (< *birü* < *birüw*) “verme”, *kitü* (< *kitü* < *kitüw*) “gitme”, *içü* (< *içü* < *içüw*) “içme”.

Bugün yazı dilinde, *u* ünlüsünde olduğu gibi *ü* ünlüsünün de başka bir ünlü ile yan yana kullanıldığını görmekteyiz. Ancak bu konu, yukarıda da söylediğimiz gibi, imlâda kullanılan, söyleyişte mevcut olmayan bir husustur. Bu gibi kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldığı zaman, diftonglaşmış *-w* sesinin ortaya çıktığı görülmektedir.

kilǖ (kilüwı̄) “gelmesi”, *içǖ (içüwı̄)* “içmesi”, *bitǖ (bitüwı̄)* “bitmesi”, *birǖ (birüwı̄)* “vermesi”, *kölǖ (kölüwı̄)* “gülmesi”.

Radloff’un üzerinde çalıştığımız eserinde bu sesin ek almadan da kullanıldığı görülmektedir. Bugün, Tatar yazı dilinde yan yana bulunan ünlüler arasında, eserde geçen benzeri kelimelerde bir *w* sesinin varlığı görülmektedir. Bununla ilgili örneklerden bazıları şunlardır:

cıwış (IV/163)~(yazı dili) *yüış* “ıslak, yaş”, *tigüwın* (bk. *çabata* maddesi [III/1930])~(yazı dili) *tigüın* “dikmesini, dikmeyi”, *kilüwı̄ñznı̄* (bk. *ütın-* maddesi [I/1864])~(yazı dili) *kilüğznı̄* “gelmenizi” gibi.

Yine, imlâda *ü* ile gösterilen ses, ünlüyle biten fiil tabanlarına geldiğinde söyleyişte *w* şeklinde duyulur:

ışleü (ışlew) "işleme, çalışma", *söyleü (söylew)* "söyleme", *izleü (izlew)* "arama", *bilmeü (bilmew)* "bilmeme", *eytmeü (eytmew)* "söylememe".

□ yarı ünlüsü

Çalıştığımız eserde *i* harfiyle gösterilmiş olan bu ses, kelime içinde hece başı ve hece sonunda, ayrıca kelime sonunda görülmektedir. Tatar Türkçesine ait kelimelerde bu ses kelime başında kullanılmamıştır. Sesin hem kalın sıradan ünlülerden sonra, hem de ince sıradan ünlülerden sonra kullanıldığı görülmektedir. Yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda, bu sesin *y* ile başlayıp *i*' ye doğru kayan bir ses olduğu kanaatine varılmıştır. Belirgin bir *y* ile başlayıp belirgin olmayan bir *i* sesine doğru gitmektedir. Belki de Radloff'un bu sesi "i" harfiyle göstermesinin sebebi de budur. Bu ses, özellikle hece başında *yı* (*ı* : *i* ile *i* arasında kısa bir *i* sesi) şeklinde okunduğunda sesin bugünkü kullanımına da uygun olduğu gözlenmektedir. Hece sonunda ise *y* okunmalı; ancak, sonunda bir *i* sesi varmış gibi incelen bir *y* telâffuz edilmelidir. Kalın sıradan ünlülü kelimelerde ünlü uyumuna uyarak sesin biraz daha *ı*' ya yaklaştığını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bize göre, sesin tam değeri böylece verilmiş olur. Bu sesle ilgili bazı örnekleri bugünkü yazı dilindeki kullanılışlarıyla birlikte aşağıda veriyoruz:

a□r~ayır- "ayırma" (II/70), *e□ren~eyren* "ayran" (II/313), *u□n~uyın* "oyun" (III/938), *ka□n~kayın* "kayın ağacı" (II/494), *ka□r~kayır-* "sökme; incitme (ayak, el vb.)" (II/496), *ka□ş~kayış* "kayış" (II/497).

III. RADLOFF'UN SÖZLÜĞÜNÜN TATAR LEHÇESİNE AİT KAYNAKLARI

Radloff'un Tatar Türkçesine ait olarak verdiği kelimelerin alındığı yerleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. 1872-1884 yılları arasında Kazan'da görev yaparken halk ağızlarından derlemeler yapmıştır. Ayrıntılı açıklamalar ve örnek cümlelerle genişletilmiş kelimeler, ağızlardan derlenmiş kelimeler olmalıdır. Çünkü, Radloff eserinin ön sözünde, fazla ayrıntı ile anlatmış olduğu kelimelerin esere ilk giren kelimeler olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla, söz konusu kelimeler, derleme yoluyla

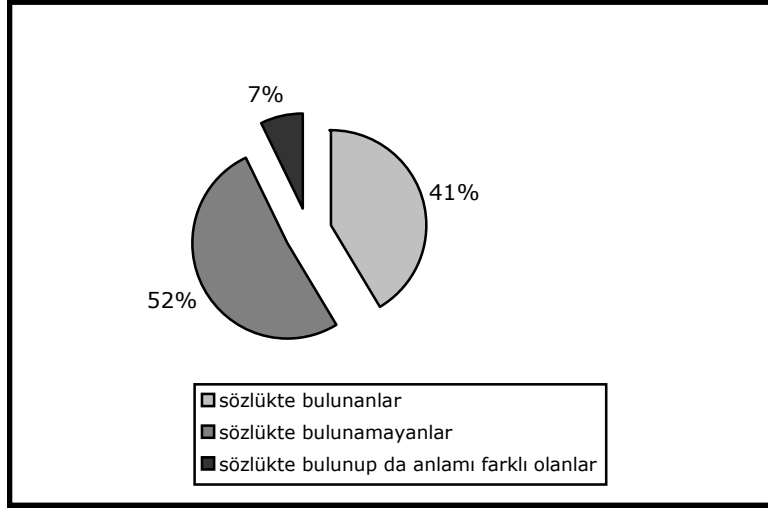
toplantı olmuş olan kelimelerdir. Radloff'un derlemelerini nerelerde yapmış olduğuna dair elimizde bilgi mevcut değildir. Ancak, Tatar Türkçesini *Kasaner Dialekt* şeklinde adlandırması ve Mişer ağzını ayrı bir lehçe olarak değerlendirmesi göz önünde bulundurulursa, onun bu derlemeleri Kazan ve çevresinden yapmış olduğunu tahmin etmek zor olmayacaktır. Biz, yine de bu hususta kesin bir yargıda bulunmanın da sağlıklı olmayacağı düşüncesini taşımaktayız. Kesin olarak bildiğimiz şey, araştırmacının bugün *Kreşin Tatarları* olarak adlandırılan Hristiyan Tatarların içinde bulunduğu ve bunlardan derlemeler yaptığıdır. Bunu sözlüğün pek çok yerinde geçen Hristiyanlıkla ilgili kültür malzemelerinden ve yukarıda da ifade ettiğimiz *Kas. Get.*²⁵, *Get. Tat.* ve *Get.* gibi kısaltmalardan anlamaktayız.

2. Bazı kelimeler, ünlü Ermeni asıllı Türkolog *Lazar Zaharoviç Budagov*'un *Sravnitel'ny Slovar' Turetsko-Tatarskiĥ Nareçiy*²⁶ adlı eserinden alınmıştır. Bu sözlükten alınmış olan kelimeler, [] içerisinde *Kas.* kısaltmasının hemen ardından *Bdg.* kısaltması verilerek gösterilmiş ve genellikle başka lehçeler zikredilmemiştir. Bu kelimelerin *Budagov* sözlüğünde olup olmadığı tarafımızdan kontrol edilmiş ve mevcut oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca, yaptığımız incelemeler sonucunda, *Budagov*'un sözlüğünden alındığı belirtilen kelimelerin örnekleri ve karşılıklarıyla birlikte hemen hemen aynen alındığı görülmüştür. Radloff, bazı kelimelerin anlamlarına eklemelerde bulunmuştur. Bu kelimelerin sözlüğe sonradan eklendiğini Radloff eserinin *Ön Söz* kısmında belirtmektedir.

Budagov'un sözlüğünden alınmış olan kelimelerle ilgili olarak dikkatimizi çeken husus, çoğunun bugünkü sözlüklerde bulunamamasıdır. Eserde *Budagov*'dan alındığı ifade edilen Tatar Türkçesine ait 109 kelime vardır. Bu kelimelerden 45'i sözlüklerde bulunabilmiş, 56'sı da bulunamamıştır. 8 kelime ise bulunmakla birlikte anlamlarının farklı olduğu tespit edilmiştir. Aşağıdaki grafikte *Budagov*'un sözlüğünden alınmış olan kelimelerin yüzdeler tablosu görülmektedir.

²⁵ Radloff, *büken* kelimesinde *Kas. Get.* kısaltmasını koymuş ve () içerisinde Rusça Hristiyan Tatar ifadesini kullanmıştır.

²⁶ Lazar Budagov, *Sravnitel'ny Slovar' Turetsko-Tatarskiĥ Nareçiy*, 2 C., Sanktpeterburg 1869-1871.



3. Bazı kelimeler, Troyanskiy'nin *Slovar' Tatarskago Yazıka*²⁷ adlı sözlüğünden alınmıştır. Sözlükte Troyanskiy'den alındığı ifade edilen 3 kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerden ikisi sözlüklerde bulunamamış; bulunan kelimenin ise anlamının farklı olduğu görülmüştür.

4. Büyük Türkolog, eserini hazırlarken Kayyum Nasırî'nin sözlüklerinden de yararlanmışır.²⁸ Radloff, eserinin ön sözünde bu husustan bahsetmesine rağmen, Kayyum Nasırî'nin sözlüklerinin adlarını dahi vermemiş olması ilgi çekicidir. Ayrıca, Kayyum Nasırî'nin sözlüklerinden aldığı kelimeleri (eğer aldıysa) belirtmemiştir. Oysa ki, Kayyum Nasırî bir Tatar Türküdür. Bu sebeple, sözlüğü diğer iki bilim adamının sözlüklerine göre daha doğru ve daha zenginidir. Budagov ve Troyanskiy'den aldığı kelimeleri gösterip Kayyum Nasırî'den aldığı kelimeleri göstermemesinin sebeplerini bilmemiz mümkün değildir. Biz, Radloff'un Kazan'daki yıllarında Kayyum Nasırî'yle tanışmış olduğunu ve aralarında bazı sebepler yüzünden tartışmalar çıktığını biliyoruz.²⁹ Bunun altında yatan sebep bu olabilir.

IV. RADLOFF'UN SÖZLÜĞÜNDE KARŞILAŞILAN BAZI HUSUSLAR

²⁷ A. A. Troyanskiy, *Slovar Tatarskago Yazıka*, Kazan 1830.

²⁸ Kayyum Nasırî, *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, Kazan 1878; Kayyum Nasırî, *Lehçe-i Tatarî*, 2 C., Kazan 1895-1896.

²⁹ Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmî Kişiliği, Eserleri*, s. 30.

1. Sözlükte baskı hatasından kaynaklanan yanlış yazımlar göze çarpmaktadır. Bu hatalar, araştıracının madde başında verdiği kelimelerle tahlilini verdiği kısımlar arasındaki uyumsuzlıklardan anlaşılmaktadır. Bu yazımlarla ilgili örneklerden bazıları aşağıda verilmiştir:

madde başı	kelimenin tahlili	olması gereken şekil
böldër-	< böl+dir-	böldör-
bötönnök	< bötön+lik	bötönnök
börtöklë	< börtök+lö	börtöklö

2. Eserin hacimli olması sebebiyle metnin transkripsiyonunda bazı aksaklıklar görülmektedir. Aynı kelime madde başında farklı, verilen örnek cümlelerde veya sözlüğün başka bir bölümünde farklı şekilde verilmiştir. Bunlardan bazılarını aşağıda veriyoruz:

bïlen [IV/1793](madde başında) → *bïlen* (Örnek cümlelerde ve bir çok başka yerde).

Bu hususa eklerde de rastlanmaktadır. Aynı türden eklerin sözlüğün çeşitli yerlerinde farklı verildiği görülmüştür. Meselâ; *-çi* isimden isim yapma eki, genel kullanım olarak *-çi* şeklinde verilirken, bazen *-çi* şeklinde de verilmiştir:

kelepüşçi (II/1115), *kiñeşçi* (II/1342) kelimelerinde *-çi* şeklinde verilirken *kızmetçi* (II/834), *kızmetçilik* (II/834) kelimelerinde *-çi* şeklinde verilmiştir.

3. Radloff, bazı kelimeleri iki ayrı şekilde vermiştir. Bunun sebebini iki şekilde düşünmek mümkündür. Birincisi, verdiği bu iki değişik şekil arasında söyleyiş olarak fark görmüş; ikincisi ise, eser çok hacimli olduğu için, yeterli inceleme ve değerlendirme yapma imkânı bulamamış olmalıdır. Farklı yazılan bu kelimelerin birbirlerine gönderilmiş olması ikinci ihtimali çürütmektedir. Ancak, bu değişik yazımlar arasında ne gibi farklılıklar olduğu hususunda da herhangi bir bilgi verilmemiştir. Eserin giriş kısmında bu hususlar anlatılmış olsaydı, değerlendirmelerimiz açısından çok yararlı olurdu. Özellikle *u* ve *ü* sesinin kullanımı çok yüzeysel geçilmiş; yalnızca ünlü ses olarak ifadeleri verilmiş; diğer hususlar hakkında hiçbir şey söylenmemiştir. Meselâ, iki ünlü arasında nasıl bir ses değerine sahip olduğu veya ünlüden sonra ne şekilde söylenildiği gibi hususlardan hiç bahsedilmemiş; yalnızca ünlü olarak ses değeri ve söylenişi anlatılmıştır. Bize göre sözlüğün en önemli eksiklerinden birisi budur.

Aşağıda aynı kelimelerin iki değişik şekilde yazılmalarına birkaç örnek veriyoruz:

<i>kaltrauķ</i> (II/261)	→	<i>kaltrawıķ</i> (II/262)	“titreyip duran, titrek”
<i>ķuan-</i> (II/885)	→	<i>kuwan-</i> (II/1040)	“sevinmek”
<i>ķuanıç</i> (II/885)	→	<i>ķuwanç</i> (II/1040)	“sevinç”
<i>tauķ</i> (III/773)	→	<i>tawıķ</i> (III/985)	“tavuk”
<i>tauş</i> (III/775)	→	<i>tawış</i> (III/986)	“ses”
<i>çikleük</i> (III/2112)	→	<i>çiklewıķ</i> (III/2162)	“ceviz, fındık, fıstık”
<i>çuar</i> (III/2164)	→	<i>çuwar</i> (III/2186)	“alaca, alaca bulaca”
<i>çualçan</i> (III/2165)	→	<i>çuwalçan</i> (III/2187)	“solucan”
<i>auaz</i> (I/68)	→	<i>awaz</i> (I/638)	“ses”

4. Sözlükte bazı kelimeler anlamları verilmeden benzer kelimelere gönderilmiştir. Ancak, gönderme yapılan bazı kelimeler sözlükte yer almamaktadır:

çipi- (IV/162) fiili *çibi-* fiiline gönderilmiş; ancak, *çibi-* fiiline sözlükte yer verilmemiştir. Aynı şekilde, *imnet-* (I/1577) fiili *imlet-* fiiline gönderilmiş; fakat bu fiil sözlüğe alınmamıştır. Aşağıda, gönderme yapılan ve gönderilen kelimelerin bulunmadığı bazı örnekler görülmektedir:

<i>işıl</i> (I/1553)	→	<i>iştıl</i>
<i>ķa□ban</i> (II/47)	→	<i>ķa□van</i>
<i>pağambar</i> (IV/1133)	→	<i>pa□ğambar</i>
<i>suwıķlıķ</i> (IV/791)	→	<i>sūķlıķ</i>
<i>şendil</i> (IV/1004)	→	<i>şemdil</i>
<i>tabanaķlan-</i> (III/965)	→	<i>tebeneklen-</i>
<i>usır-</i> (I/1746)	→	<i>osır-</i>
<i>usırt-</i> (I/1746)	→	<i>osırt-</i>

5. Radloff'un verdiği kelimelerin Rusça veya Almanca karşılıkları, bazen kelimenin Türkçe tam karşılığını ifade etmemektedir. Bu hususa örnek olarak aşağıdaki kelimeler verilebilir:

tirbe- (III/1377) kelimesine Radloff “sallanmak, çalkalanmak, yalpalanmak” anlamlarını vermiştir. Oysa, kelime dönüşlülük ifade eden bir ek bulun-

durmamaktadır. Bu yüzden, anlamının “sallamak, çalkalamak” şeklinde verilmesi gerekirdi. *töşön-* (III/1296) kelimesine “alışmak” anlamı verilmiştir. Kelimenin anlamı “anlamak” şeklinde olmalıydı. *körëştirÛçï* (II/1330) kelimesinin karşılığı “güreşçi, pehlivan” şeklinde verilmiştir. Halbuki, bu anlamı karşılayan kelime *körëşçi* olmalıydı. *körëştirÛçï* kelimesinin anlamı, “güreştiren, güreş ettiren” şeklinde verilmeliydi.

6. Radloff bazı kelimeler için örnek cümleler de vermiştir. Bu cümlelerin Rusça ve Almanca tercümeleri bazen Tatar Türkçesinin tam ifadesi olamamaktadır. Bazen de bu iki cümle arasında, kullanılan zaman açısından farklılıklar görülmektedir. Örnek olarak aşağıdakiler gösterilebilir:

kötü (II/1334) kelimesinde verilen örnekte bir zaman uyumsuzluğu görülmektedir: *Kötü-kük kişï kile* cümlesi, “Çok adam geldi, bir sürü adam geldi” şeklinde tercüme edilmiştir. Ana cümlede şimdiki zaman eki kullanılmakla birlikte, tercüme cümlede zamanın görülen geçmiş zaman olduğu görülmektedir. Cümlenin, “Bir sürü adam geliyor.” şeklinde tercüme edilmesi gerekirdi.

Yine, *kö□-* (II/1324) kelimesine örnek olarak verilmiş olan *Ul işke kö□me!* cümlesinin karşılığı “*Bunun için üzülme!*” şeklinde verilmiştir. “*O işe üzülme!*” şeklinde verilmesi gerekirdi.

Küñil (II/1428) kelimesi için verilen iki cümlede nesnelere farklı verildiği görülmektedir. *Min küñilññ tabarğa tırşamın* cümlesinin tercümesi “Onun sempatisini kazanmaya çalışıyorum” şeklinde verilmiştir. Halbuki, burada ikinci teklik şahıs iyelik eki vardır. Bu sebeple, tercümenin “Senin gönlünü kazanmaya çalışıyorum.” şeklinde olması gerekirdi. *Küñliñdi sındırdı* cümlesinin tercümesi “O beni üzdü.” şeklinde verilmiştir. Burada birinci teklik şahıs iyelik eki değil, ikinci teklik şahıs iyelik eki kullanılmıştır. Bu yüzden tercümenin “*Senin gönlünü kırdı.*” şeklinde yapılması gerekirdi. Bu tip hatalar oldukça fazladır. Burada bunların hepsini vermek mümkün olamayacağı için, bu kadar örnekle yetiniyoruz.

7. Yabancı kelimeler hususunda da bazı eksiklikler görülmektedir. Özellikle Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerin bazılarının alındıkları diller belirtilmemiştir. Bazılarının kökeninin yanlış verildiği gözlenmektedir.

Bir Farsça edat olan *belki* (IV/1612) kelimesinin kökeni belirtilmemiştir. Aynı şekilde Arapça *bereket* (IV/1595) kelimesinin de kökeni belirtilmemiştir. Farsça olan *namaz* (III/663) kelimesinin kökeni Arapça olarak gösterilmiştir. Oysa, kelimenin Arapçası *salât*'tir. Bu gibi kelimelerle ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.

8. Sözlükte geçen bazı kısaltmalar eserin kısaltmalar bölümünde verilmemiştir (*Get. Tat., Get., Kas. Get.*). Bu kısaltmaların *Kreşin Tatarlarını* ifade ettikleri, *büken* (IV/1877) kelimesinde Almanca *get. Tat.* kısaltmasının () içerisinde Rusça olarak (★*人森☞ ◆*◆☞) şeklinde verilmesinden anlaşılmaktadır. Bunlar Tatar Türkçesine ait kelimeleri incelerken karşımıza çıkan karşılığı verilmemiş olan kısaltmalardır. Diğer lehçelere ait kelimelerin incelenmesi neticesinde de karşılığı verilmemiş kısaltmalara rastlamak muhtemeldir.

9. Radloff'un verdiği bazı kelimelerin yazı dilinde farklı eklerle veya fazladan ek olarak kullanıldığı görülmektedir.

Radloff	yazı dili	anlam
çiyeleş- (III/2118)	çiyelen-	"dolaşmak, karışmak"
çiyeleştir- (III/2118)	çiyelendir-	"dolaştırmak, karıştırmak"
çigîn (III/2114)	çigış	"işleme"
çistalan- (III/2095)	çistar-	"temizlenmek"
çistalat- (III/2095)	çistart-	"temizlemek"
çirleşkele- (III/2129)	çirleşkelen-	"keyfi kaçmak"
çumğa (III/2189)	çumgalak	"yaban ördeğinin bir türü"

10. Bazı kelimelerde Radloff'un verdiği anlamla bugün Tatar yazı dilindeki anlam arasında farklılıklar vardır. Bu kelimelerin anlamları ya Radloff tarafından yanlış verilmiştir; ya da kelime anlam değişmesine uğramıştır.

Radloff	Radloff anlam	Yazı dili	Yazı dili anlam
<i>babağa</i> ☐ (IV/1565)	baba, babacığım	<i>babakay</i>	dede, dedeciğim
<i>basım</i> (IV/1531)	şiddetlice, gayretlice	<i>basım</i>	ağız. Sessiz, sakın
<i>beñil</i> (IV/1582)	gaddar, zalim	<i>beñil</i>	affetme, bağışlama, af
<i>cilkîn-</i>	öfkelenmek, kızmak	<i>cilkîn-</i>	aşka gelmek, coşmak

(IV/147)			
<i>çeñgilde-</i> III/1960)	ötmek, gaklamak (karga hk.)	<i>çeñgilde-</i>	ince sesle ürmek (köpek hk.)
<i>çığanaç</i> (III/2063)	kapının açma kapa- ma çengeli	<i>çıganak</i>	kaynak; maden

11. Radloff'un verdiği kelimelerle bugünkü kelimeler arasında görülen en büyük fark *Opıt Slovarya Tyurkskiĥ Nareçiy'* de verilen kelimelerde özellikle ilk hecesinde *o* ve *ö* ünlüsü bulunan kelimelerde dudak uyumunun tam olmasıdır. Bugün söyleyişte varlığını sürdüren dudak uyumu, imlâda gösterilmemektedir. Ancak, konuşmada bu durum açıkça hissedilmektedir.³⁰ İlk hecesinde *u* ve *ü* ünlüsü bulunan kelimelerde ise dudak uyumunun olmadığı görülmektedir. Bu durum bugünkü yazı dilinde de bu şekildedir. Dudak uyumuna bağlı olarak verilen bazı kelimeler ve bugün yazı dilindeki şekilleri aşağıda verilmiştir:

Radloff	yazı dili	anlam
<i>olo</i> (III/612)	<i>oli</i>	yaşça büyük olan, büyük
<i>yomro</i> (III/1017)	<i>yomrı</i>	yumru, yuvarlak
<i>soro</i> (III/721)	<i>sorı</i>	boz, kır, gri, kül rengi
<i>poşon-</i> (III/657)	<i>poşın-</i>	korkmak, endişelenmek
<i>onot-</i> (III/614)	<i>onıt-</i>	unutmak
<i>ozon</i> (III/624)	<i>ozın</i>	uzun
<i>boron</i> (II/136)	<i>borın</i>	burun
<i>yoldoz</i> (III/1013)	<i>yoldız</i>	yıldız
<i>bögöl-</i> (IV/1718)	<i>bögül-</i>	bükülmek
<i>bökrö</i> (IV/1717)	<i>bökrı</i>	eğri, eğri büğrü
<i>börköt</i> (IV/1721)	<i>börkıt</i>	kartal
<i>bötnök</i> (IV/1724)	<i>bötnık</i>	nane
<i>köçök</i> (II/1335)	<i>köçık</i>	köpek yavrusu, enik
<i>kömöş</i> (II/1338)	<i>kömış</i>	gümüş
<i>köndöz</i> (II/1329)	<i>köndız</i>	gündüz

12. Sözlükte verilen bazı kelimelerin Tatar Türkçesi yapısına uymadığı görülür. Bunlara örnek olarak *tutkaqlıĥ* (III/1488) ve *düşündür-* (III/1820) kelimelerini verebiliriz. Bu kelimelerden ilkinin Çağatay Türkçesine, ikincisinin

³⁰ F. S. Safiyullina, M. Z. Zekiyev, *Hezırgı Tatar Edebi Tılı*, s. 166.

ise Oğuz grubu Türk lehçelerine ait olduğu yapılarından anlaşılmaktadır. Bu kelimelerin Tatar Türkçesinde *totkâklı* ve *tüşindir-* (Radloff'un verdiği şekiller göz önüne alınırsa *töşöndör-*) şeklinde olması gerekirdi.

13. Bazı kelimelerin madde başlarında *Kas.* ibaresi verilmemekle birlikte, örnek cümleler içerisinde *Kas.*'a ait olanları tespit edilmiştir. Bunlara örnek olarak aşağıdaki kelimeler verilebilir:

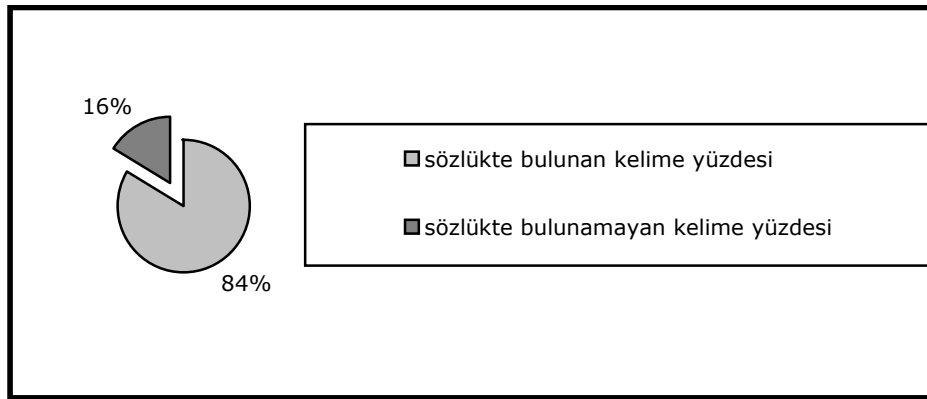
añdı- (I/195), *ayağ*² (I/202), *kağ* (II/56), *kana-* (II/109), *kat-* (II/277), *kaz-* (II/361), *kaza* (II/362).

14. Bazı kelimeler için verilen örnek cümlelerde, Tatar Türkçesine ait olmadığı apaçık belli olduğu hâlde *Kas.* kaydının düşülmüş olduğu görülmektedir. Öyle sanıyoruz ki bu tip hatalar da baskıdan kaynaklanmıştır.

V. SONUÇ

W. Radloff'un çoğunluğunu doğrudan insanlardan duymak suretiyle hazırlanmış olduğu *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy* adlı eserinin Tatar lehçesine ait olmak üzere verdiği kelimelerin incelenmesi neticesinde ulaştığımız sonuçları aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

1. Eserde geçen kelimelerin büyük çoğunluğu bugünkü yazı dili sözlüklerinde küçük farklılıklar dışında varlığını devam ettirmektedir. Eserde toplam 9504 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan 8009 kelime bugünkü sözlüklerde bulunmakta; 1565 kelime ise bulunmamaktadır. Bununla ilgili yüzdeler tablo aşağıda gösterilmiştir:



2. Sözlükte geçen kelimeler telâffuza dayalı malzemeler olduğu için, bugünle kıyaslandığında bazı farklılıklar göstermektedir. Bunun sebebi, Radloff'un derlediği kelimelerin işlenmemiş malzeme olmasıdır. Yazı dili oluşturulurken, bu kelimeler işlenerek aslına uygun hâle getirilmiştir. Bunlara örnek olarak üzerinde çalıştığımız eserde gördüğümüz *kîz*, *kîm*, *tîn* gibi diftonglaşmış şekillerin yerine, *kiyîz*, *kiyîm*, *tiyîn* gibi diftongdan arındırılmış şekillerin yazı diline yerleştirilmiş olmasını gösterebiliriz.

3. Radloff, derlemelerini geniş bir alanda yapmıştır. Sözlükte bazı kelimelerin birkaç değişik şekilde yer alması bunun en güzel delilidir. Meselâ; *saat* kelimesinin *saġat* (III/666), *sât* (III/683), *seġet* (III/691), *sġet* (III/691) ve *sġt* (III/693) olmak üzere beş farklı şekilde verilmesi bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Sözlükte, bunun gibi daha pek çok kelimenin birden fazla şekilde yazıldığını görmekteyiz.

Radloff'un derlemelerini yaparken hangi bölgelere gittiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak, eserdeki bazı ipuçlarından onun hem Müslüman hem de Hristiyan Tatar Türkleri içinde dolaşıp derlemeler yaptığı anlaşılmalıdır. Bunu, Müslümanlıkla ve Hristiyanlıkla ilgili verdiği bazı kelimelerden anlamaktayız.

4. Radloff, alıntı kelimeler hususunda çok hassas davranmamıştır. Rusça'dan alınan kelimelerdeki hassasiyetini diğer alıntı kelimelerde göremiyoruz. Özellikle, Arapça ve Farsçadan alınmış olan kelimelerin pek çoğunda alındığı dilin kaydı verilmemiştir. Bunda da, ya sözlüğün hacimli olmasından kaynaklanan dikkatsizlik, ya da Arapça ve Farsçaya Rusça kadar hâkim olamaması etkili olmuştur. Bize göre, bu hususta ikinci ihtimal biraz daha öne çıkıyor. Çünkü, Arapça ve Farsçadan alınmış olan kelimelerin bazılarında yanlış köken bildirilmesi bizi haklı çıkarır niteliktedir. Meselâ; Farsça olan *namaz* (III/663) kelimesine Arapça kaydı düşülmüş (Arapçası *salât* 'tır.); Arapça olan *namıs* (III/665) kelimesinin kökeni ise Farsça gösterilmiştir. Ayrıca, *necîz* (III/684) (Bugün yazı dilinde *necîs* şeklinde kullanılmaktadır.) kelimesinin kökeni olarak Rusça *▲◆▲◆□★ kelimesi verilmiştir. Bize göre, bu kelime Rusça *▲◆▲◆□★ kelimesinden değil, Arapça *necis* (pis, kirlî) kelimesinden alınmış olmalıdır. O devirde, Tatar Türklerinin gerek kullandıkları alfabe ve gerekse ait oldukları din açısından, Rusçadan ziyade Arapça'dan daha fazla kelime almış olabilecekleri düşüncesi akla daha yatkın gelmektedir.

5. Sözlükteki transkripsiyon ile bugün Tatar Türkçesi alfabesi arasında bazı benzerlikler göze çarpmaktadır. Özellikle, ünlüyle biten fiillerden sonra *w*

sesi için *y* ve *ŷ* harflerinin kullanılması, kelime başındaki *ı* sesi için ayrı bir harf (*ı*) kullanılması bizde böyle bir intiba uyandırdı. Bugünkü Tatar Türkçesi alfabesinde *y*, *ŷ* yerine *y*, *Y* harflerinin, kelime başı *ı* sesi için de *ə* harfinin kullanılıyor olması, "Sanki alfabe hazırlanırken Radloff'un eserinden de faydalanılmış." hissini uyandırmaktadır.

6. Radloff, eserinin Tatar Türkçesi bölümünü hazırlarken yalnız ağız derlemeleriyle yetinmemiştir. Budagov, Troyanskiy ve Kayyum Nasırî'nin sözlüklerinden de faydalanmıştır. Bu husustan eserinin ön sözünde kendisi de bahsetmiştir. Aynı zamanda, yeri geldikçe kelimelerin kimlerden alındığı (Kayyum Nasırî dışında) belirtilmiştir. Kayyum Nasırî'den hangi kelimeleri aldığı ve diğerlerinden aldığı kelimeleri belirtmesine rağmen, Kayyum Nasırî'den aldıklarını niçin belirtmediği hususu bir soru işareti olarak kalmıştır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Radloff eserinin ön sözünde Kayyum Nasırî adını zikretmekle birlikte, sözlüklerinin adını vermemiştir.

7. Radloff'un derlediği kelimelerde dudak uyumu (yuvarlaklaşma)nun özellikle *o* ve *ö* ünlüsünü barındıran kelimelerde güçlü olduğunu görmekteyiz. Bünyesinde *u* ve *ü* ünlüsü olan kelimelerde ise bu uyumun olmadığı görülmektedir. Bugün Tatar Türkçesi yazı dilinde, imlâda dudak uyumu olmamakla birlikte, telâffuzda ilk hecesinde *o* ve *ö* bulunan kelimelerin uyuma girdiği görülmektedir. İlk hecesinde *u* ve *ü* seslerini bulunduran kelimelerde ise dudak uyumu bugün de görülmemektedir. Bu husus, Tatar Türkçesi dilbilgisi kitaplarında³¹ örnekleriyle belirtilmektedir.

8. Eserde geçen örnek cümlelerin bazılarında tercüme eksiklikleri veya hataları görülmektedir. Bazı cümlelerin tercümeleleri, Tatar Türkçesindeki ifadeyle bire bir uyuşmamaktadır. Bu durum, Tatar Türkçesiyle Rusçanın ifade farklılıklarından kaynaklanmış olmalıdır. Bunlardan birkaçını aşağıda veriyoruz.

Auzında süz torma □ (bk. *auz* maddesi [I/82]) cümlesi "Ağzında söz tutamıyorsun." şeklinde çevrilmiştir. Halbuki bu cümle, Türkiye Türkçesine "Ağzında söz durmuyor." şeklinde bire bir aktarılabilir.

³¹ Bu hususta aşağıdaki eserlere müracaat edilebilir:

F. S. Safiyullina, *Tatarskiy Yazık v Dialogah*, Kazan 1994, s. 6; F. S. Safiyullina, A. Ş. Yusupova, *İzuçnem Tatarskiy Yazık*, Kazan 1991, s. 10; F. S. Safiyullina, M. Z. Zekiyev, *Hezirgi Tatar Edebi Tili*, Kazan 1994, s. 166.

Bir börtökte yuk (bk. *börtök* maddesi [IV/1721]) cümlesi “Bir tane de buğday yok.” şeklinde çevrilmiştir. Halbuki, esas cümlede “buğday” kelimesi yer almamaktadır. Cümlenin “Bir tane bile yok.” şeklinde çevrilmesi gerekirdi.

Ülemnî cırıp baramın (bk. *cır-* maddesi [IV/120]) cümlesi “Ben otta geziyorum.” şeklinde çevrilmiştir. Cümlenin “Otları yarar yara gidiyorum.” şeklinde çevrilmesi daha uygun bir ifade olurdu.

9. Yukarıda da ifade edildiği üzere, sözlükteki 9504 kelimenin 1565’i taranan sözlüklerde bulunamamıştır. Bu kelimelerin büyük çoğunluğu, çeşitli isimden isim veya fiilden fiil yapma ekleriyle türetilmiş olanlardır. Kelimenin kökü bulunmuş olmakla birlikte, eklerle genişlemiş olan bu yeni kelimelerden bazıları sözlüklerde geçmemektedir. Kökü sözlüklerde geçtiği hâlde, türemiş şekilleri geçmeyen kelimelerin bugün kullanılıyor olmaları da oldukça yüksek bir ihtimaldir. Bu kelimelerden bazıları şunlardır: Sözlükte yer alan, *ayat* (I/214) kelimesi bugünkü sözlüklerde geçmekteyken, *ayatlî* (I/214) kelimesi geçmemektedir. *balalan-* (IV/1492) kelimesi sözlüklerde yer almakla birlikte, *balalandır-* (IV/1492) kelimesi yer almamaktadır. Bugünkü sözlüklerde *çitle-* (III/2142) kelimesi geçmekte, *çitlen-* (III/2143) kelimesi geçmemektedir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Radloff’un eserine aldığı birtakım cinsel organ isimleri ve bunlardan türetilmiş kelimeler ile çocuk dilinde kullanılan bazı kelimeler ve hayvanları çağırırken kullanıldığını söylediği bazı (meselâ; atları çağırarak için kullanılan *bobo*, koyunları çağırarak için kullanılan *bököç bököç* gibi) kelimeler bugün sözlüklerde geçmemektedir.

Böyle kelimelerin de bugün konuşma dilinde yaşıyor olabileceği düşüncesiyle bulunamayan kelimeler kapsamından çıkartılması hâlinde, bulunamayan kelime sayısının daha da azalacağı görülür.

Sonuç olarak, bugüne kadar bir benzeri yazılamamış olan *Opit Slovarya Tyurkskiĥ Nareçiy* adlı abidevî eserin içerisinde yer alan Tatar Türkçesine ait kelimelerin, bütün eksik yanlarına rağmen, büyük emek verilerek toplandığı ve zamanın teknik imkânlarına göre oldukça başarılı bir şekilde sözlüğe alındığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

- AÇIKGÖZ, Halil, REHİMOVA, Asiye, *Tatarça-Törükçe Sözlük*, İnsan Neşriyatı, Kazan-Meskeu 1997.
- ALPAROF, İbad, *Şekli Nigizde Tatar Grammatikası*, Tatarstan Devlet Neşriyatı, Kazan 1926.
- BADIKOV, K. G., *Uroki Tatar Skogo Yazıka*, Tatarskoe Knijnoe İzdatel'stvo, Kazan 1993.
- BORHANOVA, N., YAKUPOVA, G., *Dialektologik Sözlük*, Tatgosizdat, Kazan 1953.
- BUDAGOV, Lazar, *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih' Nareçiy*, 2 Cilt, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1869-1871.
- ERCİLASUN, A. B., *Örneklele Bugünkü Türk Alfabeleri*, 2. Baskı, KB. Yay., Ankara 1989.
- EREN, Hasan, *Türklük Bilimi Sözlüğü/I. Yabancı Türkologlar*, TDK. Yay., Ankara 1998.
- HÜSEYİN KÂZİM KADRİ, *Türk Lûgati*, 4 Cilt, İstanbul 1927-1928-1943-1945.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, 2 Cilt, KB. Yay., Ankara 1991.
- Kasantatarisches Wörterverzeichnis Aufgrund der Sammlung von Ignás Kúnos*, (Haz. Szuzsa Kakuk, İmre Baskı), TDK. Yay., Ankara 1999.
- MUSTAFAYEV, E; ŞÇERBİNİN, V. G., *Russko-Turetskiy Slovar'/Ruşça-Türkçe Sözlük*, İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1972; (Tıpkıbasım, Sosyal Yayınları, İstanbul, Tarihi yok).
- NASİRİ, Kayyum, *Lehçe-i Tatarî*, 2 Cilt, Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1895-1896.
- ÖNEN, Yaşar, ŞANBEY, C. Z., *Almanca-Türkçe Sözlük*, 2 Cilt, TDK. Yay., Ankara 1993.
- ÖNER, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK. Yay., Ankara 1988.

- RADLOFF, Wilhelm, *Versuch eines Wörterbuches der Turk-Dialekte, (Opi Slovarya Tyurkskih Nareçiy)*, 4 Cilt, Mouton & Co., 's-Gravenhage 1960.
- Russko-Tatarskiy Slovar**, (Red. Kol.: R. S. Gazizov, F. G. İřhakov, E. M. Ahunzyanov, L. T. Mahmutova), 4 Cilt, Tatknigoizdat, Kazan 1955-1956-1958-1959.
- SAFİYULLİNA, F. S., *Tatarskiy Yazık v Dialogah*, Megarif, Kazan 1994.
- SAFİYULLİNA, F. S., YUSUPOVA, A. Ő., *İzuçаем Tatarskiy Yazık*, Soyuz Jurnalistov TSSR, Kazan 1991.
- SAFİYULLİNA, F. S., ZEKİYEYEV, M. Z., *Hezırgı Tatar Edebi Tılı*, Megarif, Kazan 1994.
- Tatar Tılıniñ Añlatmalı Süzliğı**, (Red. Kol.: L. T. Mahmutova, M. G. Möhemmediyev, K. S. Sabirov, Ő. S. Hanbikova), 3 Cilt, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1977-1979-1981.
- Tatar Tılıniñ Dialektologik Süzliğı**, (Haz. N. B. Borhanova, L. T. Mahmutova, Z. R. Sadiykova, G. K. Yakupova) Tatarstan Kitap neşriyatı, Kazan 1969.
- Tatarça-Rusça Süzlik/Tatarsko-Russkiy Slovar'** , İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya, Meskew/Moskva 1966.
- Tatarça-Rusça Uku-Ukitu Süzliğı**. Meskew 1993.
- Tatarisch-Deutsches Wörterbuch**, (Haz. Tamurbek Dawletschin, İrma Dawletschin, Semih Tezcan), Wiesbaden 1989.
- TEMİR, Ahmet, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri/Hayati-İlmî Kişiliğı-Eserleri*, TDK. Yay., Ankara 1991.
- VELİDİ, Cemaleddin, *Tatar Tılıniñ Grammatikası*, Kurultay Őirketi Yayını, Kazan 1918.
- ZEKİYEYEV, M. Z., *Tatar Halkı Tılıniñ Barlıkka Kilüwi*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1977.
- ZEYNALOV, F., *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Çev. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul 1993.